

Diaconie: omzien naar elkaar

Voor mensen die kwetsbaar en weerloos door het leven gaan

In de zestiende eeuw was het leven voor velen een diepe ellende. De lonen waren vaak heel laag. Het graan werd voortdurend duurder. Prijsstijgingen hielden geen gelijk tred met loonsstijging. Als de oogsten goed waren, had vrijwel ieder een miniem bestaan; was er een misoogst, dan leden velen honger. De armsten betaalden de hoogste tol: ze hadden geen reserves, geen uitwijkmogelijkheden, geen weerstand. Sociale voorzieningen waren er niet. De armsten konden alleen overleven door liefdadigheid, bedelen of roof. Hadden ze werk, dan mochten ze zich gelukkig prijzen, ook al ontvingen ze maar een hongerloontje. Zonder werk komen, was een voortdurende bedreiging. Werkloos zijn betekende bedelen en hongeren. Dit kwam niet en zeker lang niet altijd, omdat de meer welgestelden zich het lot van de armen niet aantrokken. Om verdienste bij God te verwerven, deden ze over het algemeen veel aan liefdadigheid. Maar de nood was dikwijls zo groot, dat elke hulp onvoldoende was. Het stadsbestuur trad op tegen bedelarij om zo luiheid en overlast als schadelijk voor economie en orde tegen te gaan.

Armenzorg was vooral een zaak van de kerken. Tijdens kerkdiensten haalde men geld op om hen die dat dringend nodig hadden bij te kunnen staan. De kleine 'Reformirte Gemeinde' verleende incidentele hulp. Ze deed dat niet alleen door geld te geven aan arme gemeenteleden en berooiden soldaten, maar ook bijvoorbeeld door een linnen doek voor een arm kind te kopen, of schoolboeken voor een jongen die deze niet kon betalen, vier hemden en een hoed voor een man, en een lijkstaf voor een overleden gemeentelid. Toen in 1556 (weer eens) een pestepidemie uitbrak, werd het Jonker Huysens Gasthuis¹ opgericht om onderdak te bieden aan verarmde en zieke burgers. De 'Evangelisch Reformirte Gemeinde' kreeg het beheer over het gasthuis dat al gauw voornamelijk diende tot onderdak voor arme weduwen en ongetrouwde vrouwen.

Slachtoffers van een pestepidemie.

De Tachtigjarige oorlog (1568-1648) liet diepe sporen na. Deze oorlog vond zijn oorsprong in het verzet van calvinisten en andere hervormingsgezinden in de Noordelijke Nederlanden tegen de Spaanse koning Filips II die steeds meer macht naar zich toetrok ten koste van lokale regenten. De rooms-katholieke geestelijkheid steunde Filips. Willem van Oranje stelde zich teweer tegen de hertog van Alva, zaakgelastigde van Filips. Toen de Spanjaarden het plan opvatten via de Betuwe naar Holland op te trekken, vestigde een van de zonen van Willem van Oranje, Maurits (1567-1625), zijn hoofdkwartier in Zevenaar en legde een verdedigingslinie aan van Huussen, kasteel Doornenburg, Schenkenschans, het Tolhuis te Lobith tot huis Halsaf te Babberich. De aanleg van die versterkingen vroeg veel arbeid. Dat trok een zware wissel op de bevolking van de Liemers, die ingezet werd om wallen te graven, dammen op te werpen en schansen te bouwen. In 1598 bezetten de Spanjaarden de Elterberg. Maurits dwong hen in 1599 tot de aftocht. Door de oorlog werd de Liemers overspoeld door soldaten, bendes en huurlingentroepen. Ze werden vergezeld door apothekers, chirurgijns, soldatenvrouwen, hoeren, drank- en voedselverkopers, opkopers van oorlogsbuit. Allemaal moesten eten en drinken. Over het algemeen waren ze gehuisvest in tentenkampen of openbare gebouwen. Soms ook werden ze ingekwartierd. Velen van de hier tijdelijk verblijvenden werden ziek van heim-

¹ In 1860 is het Huysense gasthuis gesloopt.

wee en/of leden door honger, kou, vocht, geslachtsziekten of epidemieën. De langstreckende of in de omgeving bivakkerende troepen plunderden meermalen de boeren op het platteland. De kerken probeerden de berooiden zo goed mogelijk te helpen.

Ook in de zeventiende eeuw lag de zorg voor hen die kwetsbaar en weerloos door het leven incidentele uitkeringen aan mensen die door brand of beroving waren gedupeerd. Een door het stadsbestuur aangestelde armenjager probeerde bedelaars en armlastige vreemdelingen zoveel mogelijk buiten de stadspoorten te zetten en te houden. Om haar sociale zorg beter gestalte te geven stelde in 1659 het consistorie (de kerkenraad) van de Evangelisch Reformirte Gemeinde een 'kerkmeester' aan: diaken Peter Bieben. Deze werd beheerder van de kerkelijke goederen en financiën. Voor de besteding van gelden had hij de goedkeuring van het consistorie nodig. Van hem werd verwacht dat hij achterwege zou laten alles wat tot zijn eigen voordeel zou strekken. Vaak gaf de kerkmeester in opdracht van het consistorie geld. Zo ontving in 1665 een bekeerde jood een daalder en vijf stuivers; in 1666 ontvingen Willemken en Gertjen Smits een wekelijkse toelage van twintig stuivers; twee gevangen gezeten bootslieden ontvingen zes daalders; twee soldatenvrouwen met vier kinderen kregen zes stuivers; een leiendekker van wie zijn vrouw op straat een kind gebaard had, ontving zes stuivers; en een weduwe kreeg zes daalders te leen om de begrafenis van haar man te betalen. In 1670 ontving een man die van de Rooms Katholieke Kerk overging naar de Reformirte Gemeinde twee daalders

In 1672 werd de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (Friesland, Gelderland, Groningen, Holland, Overijssel, Utrecht en Zeeland) aangevallen door de legers van de Franse koning, de bisschoppen van Münster en Keulen en de vloot van de Engelse koning. Dit had ook gevolgen voor de mensen in de Liemers. Akkers werden vertrapt, boerderijen leeggeroofd en vee gedood. De diaconie (het college van diakenen dat als taak had behoefligen te helpen) bood waar mogelijk hulp. Zo gaf ze in de jaren zeventig ondermeer geld aan een vrouw en kinderen nadat hun huis door de Fransen in brand was gestoken, en ook aan beroofde mensen, aan een vrouw wier man door de soldaten vreselijk mishandeld was, aan een man wiens kind door de Fransen was meegenomen, aan een vrouw wier groentetuin verwoest was, aan een vrouw wier man in een kerk te Arnhem gevangen zat, aan een man die zijn arm kwijtgeraakt was, aan een man en een kind die door de Fransen uit Hannover verdreven waren en aan een vrouw die uit de Palts verdreven was en zojuist een kind had gekregen.

In 1682 brak niet ver van Babberich een dijk door. De diaconie kocht voor twaalf daalders een half mud (ongeveer 35 kilogram) rogge, liet er brood van bakken en deelde het uit onder de slachtoffers. In de jaren negentig bood ze allerlei mensen bijstand. Zo bijvoorbeeld een vrouw omdat haar koe dood gegaan was en zij geen geld had een nieuwe te kopen of een gewezen monnik die in Wezel overgegaan was naar het protestantisme. De koster die bijna geen brood kon kopen, ontving een schepel (= ¼ mud = 43,6 liter) rogge.

In de achttiende eeuw werd het werk van de diaconie op dezelfde voet als in de voorgaande eeuwen voortgezet; de armen werd nu eens hout gegeven, dan weer graan en aardappelen (om te eten of te poten), kleding of geld. De kosten voor een doods-kist of een begrafenis en de rekening van een arts werden meermalen betaald door de diaconie en gemeenteleden werden te hulp geschoten nadat ze door een dijkdoorbraak of een andere ramp waren getroffen. Een enkele keer was de hulp langdurig. Zo bijvoorbeeld aan het dochttertje van Anna Catharina Nobelsberg: Anna Ca-

Pieter Jansz. Quast, *Bedelares met kind*, ets, 19,6 x 16,2 mm, 1638; Boijmans Thesaurus

thrijn. Omdat haar levensverhaal een beeld geeft van de tijd waarin ze leefde en hoe de diaconie functioneerde, vertel ik wat uitgebreider over haar.

Rond de jaarwisseling van 1727-1728 sleepte zich de hoogzwangere Anna Catharina Nobelsberg voort met aan haar hand dochtertje. Ze had een barre tocht achter de rug. Vanuit West-Vlaanderen was ze door Brabant en Gelderland naar de Liemers gelopen. In Didam hoopte ze onderdak te vinden. Het had haar tot nu toe niet meegezet. In 1688 was ze geboren in Haan bij Düsseldorf. Op jonge leeftijd verloor ze haar beide ouders en raakte aan het zwerven. Na enige tijd kwam ze in garnizoenstad Rees in dienst als hulpje bij een uitbaatster van een logement waar soldaten in- en uitliepen. Toen ze zich inliet met de soldaten, gaf de uitbaatster haar haar congé. Daarop trok ze als corveester met een afdeling ruitery van het Pruisische leger mee. Ze raakte zwanger van een ruiter. Die liet haar zitten toen zijn afdeling werd overgeplaatst. Nadat haar kind was geboren, trok ze met een afdeling Pruisische soldaten als kookster mee naar Vlaanderen. Opnieuw raakte ze in verwachting. Maar in Vlaanderen stelde men geen prijs op een moeder met dochterje, in verwachting van een tweede kind en zonder vaste woon- of verblijfplaats. Anna begon aan de terugtocht naar haar geboortestreek en belandde in Didam. Ook daar zaten ze niet te wachten op zwerversvolk: Anna en haar dochterje werden op last van de plaatselijke overheid over de grens met de Pruisische enclave in de buurtschap Hengelder gezet. Anna vestigde nu haar hoop op de inwoners van Zevenaar. Eenmaal binnen de stadspoorten vroeg ze hulp aan voorbijgangers. Tevergeefs. Ze gingen haar aan de overzijde voorbij. Weduwe Kersten zag moeder en kind door de straat sjokken en ontfermde zich over beiden. Slechts een nacht kon ze hen herbergen. Haar inkomsten uit bewassing van ingekwartierde soldaten lieten meer niet toe. De volgende morgen stond Anna met haar dochtertje weer buiten. Geld voor voedsel had ze niet en bedelen was volgens de Pruisische wetgeving verboden. De 'armenjager' van de stad moest daarop toezien. Omdat hij Anna en haar dochtertje voor bedelaars aanzag, nam hij hen mee voor verhoor. Toen hij hoorde in wat voor omstandigheden ze verkeerden, probeerde hij moeder en dochtertje onder te brengen in het Huissensche Gasthuis aan de Grietsestraat, waarover het consistorie het beheer voerde. Catharina van Dinslaken († 1756) verzorgde er de zieken. Met veel moeite lukte het het tweetal voor een nacht op te nemen. De volgende dag stonden moeder en kind opnieuw op straat, dit terwijl de geboorte van de baby zich aankondigde. Anna zocht beschutting onder de Bleekse Poort en zakte in elkaar. De poortwachter vond Anna en haar dochtertje en bracht hen naar het Huissensche Gasthuis. Daar schonk de uitgeputte Anna het leven aan een jongetje. Kort daarop stierven Anna en haar zoontje. Wie zou zich nu om het kleine meisje, Anna Cathrijn bekommeren? Het stadsbestuur besliste dat ze op haar kosten in het Gasthuis mocht blijven tot er een gereformeerd pleeggezin was gevonden. Het gaf de diaconie te verstaan haast te maken, want er was al genoeg gemeenschapsgeld gestoken in de kosten voor verpleging, bevalling en begrafenis van moeder en kind. Om het consistorie ter wille te zijn, verleende de magistraat toestemming ter compensatie van de kosten een schaalcollecte te houden. Voorwaarde was, dat dit eenmaal per kwartaal gebeurde op de zondag voorafgaande aan de boeten- en bededag en dat acht dagen er voor de gemeente zou worden aangespoord tot vrijgevigheid. Het consistorie besloot Anna Cathrijn onder haar hoede te nemen en een oplossing te zoeken die de minste kosten met zich mee zou brengen. In maart plaatste het consistorie haar bij mevrouw Romswinkel, die daarvoor een Hollandse gulden per week ontving. Mevrouw Romswinkel was zelf arm. In 1732 gaf de diaconie haar een brood per week, opdat Anna Cathrijn minder op straat zou slenteren. Ook bracht ze Anna Cathrijn hele dagen onder bij mevrouw Mascamp die kinderen een vorm van

Wybrand Hendriks (1744-1831), *Interieur met slapende man en kousenstoppende vrouw*, 18.., doek, 38 x 33 cm, Haarlem: Frans Halsmuseum

3

huisonderwijs gaf. Ze betaalde 24 stuivers voor bruiles. In 1735 deed de diaconie Anna Cathrijn voor twee zomers in kost en verpleging bij ouderling Richter Wunder die op havenzate Toetenburg in Ooij woonde. De diaconie zorgde voor kleding. In 1738 kocht de diaconie een Bijbel voor Anna Cathrijn. In 1740 werd Anna door haar pleeggezin op straat gezet. De diaconie bracht haar weer onder bij mevrouw Romswinkel in de overtuiging dat ze sociaal gezien daar beter paste. Mevrouw Romswinkel overleed in 1741. Anna moest nu alleen door het leven en verliet Zevenaer. Wat er verder met haar gebeurde, is me niet bekend.

4

Opdracht voor kerk en overheid

In de achttiende eeuw had de overheid een beperkte opvatting van haar taak. Ze was hoofdzakelijk politieel ingesteld. Ze waakte over orde en rust en strafte wie zich al te asociaal of revolutionair gedroeg. Bescherming van de zwakken en hulp aan de in nood verkerenden werd bijna geheel aan de kerken overgelaten. Voor zover deze in staat en bereid waren bescherming en hulp te bieden, nam deze heel verschillende vormen aan. Het kerkenraadsverslag van 6 november 1740 meldt: 'Wegens de toelage van eetbare waren aan arme noodduftigen in dese Gemeijnte is goedgevonden dit maal geen verken maar rundvlees aan de meest behoeftigen uijt te delen, en aan het jongskan bij Jonkhans wonende enige kledinge voor deze enkele reijs.' Het verslag van 10 oktober 1743 meldt: 'Aan de hierzijnde arme oude vreemde menschen is een woning aangewesen voor den aanstaanden winter, welken ook gedurende den genoemden tijd 15 St Cleefs per week zijn toegelegd.' Een bericht van 25 november 1752 meldt: 'Dat de heer Richter Van Hecking aan mij betaelt heeft voor een vet varken wegende 154 pond tot Dienst van den Armen en bedongen voor 3 st. 6 duyten per pond ...' Na dijkdoorbraken gaf de diaconie van 1760 tot 1763 meermalen geld voor dijkreparatiekosten. Niet altijd deed een diaken wat het consistorie of de gemeente van hem verwachten mocht. Zo kreeg een diaken op 21 juli 1764 een boete in de hoop dat hij zijn gedrag zou beteren. De boete kwam ten gunste van de armen.

Soms werd hulp min of meer afgedwongen door de overheid. In 1725 verplichtte de Pruisische regering alle gemeenten in haar gebied een armenfonds op te richten en mensen van bedelarij af te houden. Uit het armenfonds moest het stadsbestuur in samenwerking met de plaatselijke geestelijkheid in het onderhoud van de armen voorzien. Het stadsbestuur kreeg de opdracht aan de *Steuerrat* (de lokale regeringsambtenaar) mee te delen hoe het fonds was opgezet en een lijst van armen bij hem in te dienen. Ook moest ze luiards aan het werk zetten, zodat ze niet tot bedelarij zouden vervallen en zich tot bendes zouden verenigen om gezamenlijk hun slag te slaan. Ouders die hun kinderen lieten bedelen, moest ze streng straffen. Ouders die niet in staat waren hun kinderen te onderhouden, dienden dit te melden, zodat hen hulp verleend kon worden. In 1748 herhaalde de Pruisische regering nog eens de richtlijnen uit 1725 en benadrukte dat wie gezond is, moet werken, en dat alleen wie niet kan werken ondersteuning krijgt.

In 1763, direct na de Zevenjarige Oorlog, ook wel de Derde Silezische Oorlog genoemd (1756-1763), verzocht de koning van Pruisen, Frederik II (1712-1786), dringend zijn door de oorlog uitgeputte land - dat een half miljoen soldaten en burgers, ongeveer 10 % van de bevolking, had verloren - te steunen. Uit de kerk- en armenkas betaalde de kerkenraad obligaties voor f 360,- tegen een interest van 5%. De overheid betaalde tot 1807 keurig de rente. Daarna kon de kerkenraad ernaar fluiten. Ds. Heldring schreef verscheidene brieven om het geleende geld terug te krijgen en uitbetaling van de achterstallige rente. Hij verzocht zelfs in 1835 de heer van Lijnden, voormalig gouverneur van Gelderland te bemiddelen. Het mocht niet baten.

In de tweede helft van de achttiende eeuw raakte de economie in het slop. Veeziekten en misoogsten maakten vlees en brood tot luxe-artikelen en zelfs vis werd duur. In 1788 besloot de diaconie 'een beest te kopen om aan den armen dezen winter uit te delen.' Het werd verdeeld in '7 geheele en 2 halve deelen, welke laatste voor die geenen die het ingewey (darmen), kop en poten gehad hebben.' Op 20 oktober 1793 besloot de diaconie voor de armen tien zakken aardappelen te kopen en in kuilen te bewaren om ze in de lente uit te kunnen delen, veertig zakken turf om tegen de winter uit te delen, 'een zij of 4 spek tegens de slagttijd' om tegen het voorjaar te geven. De hoeveelheid brood bleef zoals die was en voor kleren besloot de diaconie f 80,00 te reserveren. Voor zieke gemeenteleden die de arts en de medicijnen niet konden betalen, betaalde de diaconie.

Veel vragen om hulp liepen dikwijls via de predikant. Zo kwam op 15 juli 1801 Gerrit van Gellecom bij ds. Heldring om hulp vragen voor het opbouwen van zijn vervallen huis. Van Gellecom kon onmogelijk nog een winter doorbrengen in zijn noodwoning. Heldring gaf niet zo maar geld, maar vroeg Van Gellecom zelf aan te geven hoe het consistorie hem het best en met de minste kosten tegemoet kon komen.

Omdat er vaak een beroep werd gedaan op bijstand en de gemeente klein was en niet veel geld in kas had, hielden de diaconen in januari 1805 een buitengewone huiscollecte. Van de f 36,- die deze opbracht werd kleding voor de armen gekocht en kon tot mei brood aan de armen gegeven worden. Omdat de hulp die de diaconie verstreekte slechts een druppel op de gloeiende plaats was, bepleitte ds. Heldring, dat de burgerlijke overheid ook wat zou doen voor de armen. In 1808 schreef hij aan de magistraat, dat de uitgaven aan de armen een steeds drukkender last voor de geloofsgemeenschap begonnen te worden. Hij pleitte ervoor het oude gebruik in ere te herstellen dat inhield dat bij alle verkopen een bepaald percentage van de opbrengst bestemd was voor de plaatselijke kerken. Daarnaast pleitte hij vanaf 1814 jarenlang tot bij de hoogste instanties voor vrijheid van grondlasten voor de vicarieën zoals deze onder het Pruisische bewind hadden gegolden.

Voor de watersnoden en de gevolgen daarvan brachten gemeenteleden aan de rand van de afgrond. Niets doen was geen optie. Tegelijk had de diaconie te weinig geld om mensen goed te helpen een nieuw bestaan op te bouwen. Niet alleen in de Liemers en in Zevenaar, maar in het hele land was armoede dagelijks zichtbaar en werd het steeds moeilijker die behoorlijk te lenigen. Om daar wat aan te doen, werd de armenzorg tot een aangelegenheid van de staat verklaard. Dit had niet veel succes. Kerkelijke instanties die tot dan de armenkassen beheerden, verzetten zich zo hevig, dat de regering accepteerde dat de armenzorg op kerkelijke leest geschoeid en dus ongecoördineerd bleef plaatsvinden. Koning Willem I (1772-1843) probeerde op veel manieren de zorg voor de armen, gebrekkigen en behoeftigen te stimuleren. Hij zette de diaconieën onder grotere druk, opdat zij niet alleen de leden van hun eigen geloofsgemeenschap zouden ondersteunen, maar ook niet-leden die er werkelijk behoefte aan hadden. In de praktijk bleef echter gehandhaafd, dat alleen zij die aan bepaalde kerkelijke voorwaarden hadden voldaan, zoals het volgen van catechisatie, het afleggen van openbare belijdenis van het geloof, het regelmatig bijwonen van de kerkdienst, enzovoort, recht hadden op materiële of soms financiële bijstand. Weliswaar werd in het Algemeen Reglement van 1816 bepaald, dat de burgerlijke overheid inzage moest hebben in de boeken van kerkelijke armbesturen, maar de bepaling werd of ontdoken of volledig genegeerd. Het verzet van kerkelijke kant tegen deze bevoogding van overheidswege nam met de jaren toe. De kerk bleef zich beroepen op haar eigen roeping tot liefdadigheid.²

Helpen wie geen helper heeft

Nadat Zevenaar in 1816 bij het Koninkrijk der Nederlanden was gaan behoren, werd van de inmiddels zogenoemde Nederduitsch Hervormde Gemeenten gevraagd de gelden die bestemd waren voor de armen (diaconiegelden) te scheiden van geld dat bestemd was voor het in stand houden van het kerkelijk leven. De kerkenraad voelde daar niet voor. De administratie van de gemeentegoederen en van de armenmiddelen was in handen van de kerkenraad. De kerkrentmeester, gewoonlijk een lid van de kerkenraad, beheerde de middelen en verzorgde de administratie. Alle rekeningen werden ter goedkeuring gestuurd naar de predikant. Bijzondere uitgaven werden maandelijks in het consistorie besproken of door de predikant naar bevind van zaken afgehandeld. Nog in 1863 bepleitte de kerkenraad kerk- en armenfonds niet te scheiden.

Begin negentiende eeuw was het volksvoedsel zeer eenzijdig geworden: driemaal daags aardappelen. Een mislukte aardappeloogst, zoals in 1816 / 1817, had dan ook grote gevolgen: velen hadden nauwelijks meer te eten. Vooral 1816 was een rampjaar. Door aanhoudende stortregens in Duitsland en Zwitserland steeg het water in de Rijn en IJssel zo hoog, dat de zomerkaden het niet meer konden keren. De Loowaard liep op 8 juli onder water. Ook een groot

Ary Scheffer (1795-1858), *Het arme gezin kijkt in grote dankbaarheid de rijke weldoenster na, die juist het vertrek verlaat.*

² De armenwet van 1854 liet de zorg voor armen, gebrekkigen en behoeftigen nog over aan kerkelijk en particulier initiatief: de overheid zou alleen in uiterste noodzaak bijspringen. In de praktijk betekende dit, dat de overheid steeds meer kosten moest maken. Pas in 1963 nam de staat het heft in handen.

deel van het binnendijkse land overstroomde. Zomer- en winterkoren, aardappelen, tabak en groenten gingen verloren. Eten voor mens en dier moest elders in het land gekocht worden, maar geld ervoor was er nauwelijks of niet. Op 20 oktober verzocht de burgemeester aan ds. Heldring 'in het uur voor den dankstond wegens de overwinning van Algiers de gemeente op te wekken milddadig te geven'. De collecte zou op 22 oktober 'met de meest mogelijke plegtigheid' door de 'boerriegers' worden gehouden, terwijl in de stad de notabelen met de schaal zouden rondgaan. De laatsten lieten het afweten. De opbrengst bedroeg f 166,-. Ter vergelijking: een dagverhuurder verdiende, als hij tenminste werk had, 7,5 stuiver per dag; een harington aardappelen kostte f 3,50.

In 1818 kon ds. Heldring aan de hoofdschout van Zevenaar melden dat de diaconie ongeveer dertig personen in de 'bedeling' had; voor vijf zorgde zij volledig en zo'n vijftwintig mensen voorzag ze af en toe van geld, levensmiddelen, kleding en medicijnen. Hij schreef erbij: 'Men heeft wel eens beproefd onvermogens werk te verschaffen, het welk dan eens gelukt dan weder mislukt is. Het mislukken was een gevolg van luiheid of misbruik van het voorgeschotene gewoonlijk ontstaande uit de meest algemeene bron der armoede, luiheid en zedeloosheid. Men kan dit middel met gunstig gevolg altijd beproeven bij zeer eerlijke armen, die een ambagt verstaan door hun materialen te leveren en bij anderen door spinnen.' Heldring meldde er nog bij dat hij kinderen van onvermogens aanzette om gebruik van het onderwijs te maken, en dat de diaconie het schoolgeld en de boeken voor hen betaalde.

Omdat kerk- en armenfonds nog niet gescheiden waren, drukten de uitgaven van de diaconie zwaar op de middelen van de kerk. In 1819 werd die druk nog groter: miljoenen veldmuizen richtten in de Liemers ongehoorde vernielingen aan. Deze 'kleine veldrotten' sleepten van de oogst zoveel naar hun holen, dat een arme op één dag meer dan een mud (oude inhoudsmaat die in 1820 werd gelijkgesteld aan 100 liter) koren of paardenbonen kon uitgraven. In het treurige vooruitzicht van armoede en misoogst 'vreesde men te meer voor het water, terwijl alle hoop om het vee er door te brengen verloren was', aldus Heldring.

In 1820 had de diaconie nog altijd de zorg voor dertig armen (10% van de gemeenteleden). Soms kocht ze vlas, gaf het hen om het te spinnen om er daarna een doek van te maken. In 1822 betaalde ze het schoolgeld voor 21 kinderen. Elke jaar kregen verscheidene mensen steun van de diaconie: een 'doofstomme' kreeg 'twee hemden, twee onderbroeken, een slaapmuts, een buis, en twee mudden gruis', voor anderen betaalde de diaconie allerlei zaken, zoals een brood, kolen, de dakbedekking, de kosten voor verpleging en geneeskundige behandeling, een doodskist, een doodshemd of de begrafenis. De woonomstandigheden van veel gemeenteleden in de stad waren slecht. Ze woonden met hun gezin in een klein, vochtig huis, en moesten vaak met meerdere personen slapen in een bedompte bedstede. De woonomstandigheden van arbeiders in de buurtschappen waren nog beroerder. Hun onderkomen was dikwijls niet meer dan een hut van pluggen en planken, buitengewoon laag van verdieping met kleine vaste raampjes, rokende schoorsteen en lemen vloeren. In het lage, donkere woonvertrek waren er bedsteden tegen een buitenwand die de wind nauwelijks keerde. Het privaat bestond gewoonlijk uit een gebrekkige zitting boven een mestvaalt, aan een of twee zijden afgeschut voor de wind door een uit elkaar hangend stuk mat of zakkendoek. Drinkwatervoorziening was er niet en voor afvoer van huiswater waren geen maatregelen getroffen. Wie werken kon, werkte van de vroege morgen tot de late avond. Vijftien of zestien uur per dag werken was geen uitzondering, werkweken van tachtig tot negentig uur behoorden tot de regel. De lonen waren even laag als de werktijden lang.

Bij sommige mensen stapelde de ene ellende zich op de andere. Zo bijvoorbeeld bij Gerrit van Gellecom. Ds. Heldring vertelde hierover: 'De vorige bezitter van de Erfpacht, thans behorende aan Gerrit van Gellecom, gelegen in Leuven, amt Lijmers, was Hendrik Westerhuis, weduwnaar van Aleida Hendrikze, bij welke hij kinderen van had. Dezen trouwden met Geertruid Eikenouwes, en had bij haar verscheidene kinderen. Na zijn overlijden huwde deze G. Eikenouwers met G. van Gellecom en kreeg ook van deze man vele kinderen, die na haar dood met Catharina Hendrikze huwden en met haar 6 kinderen teelden; deze menigte van kinderen en voorkinderen maakten de toestand van G. van Gellecom alrede zeer armoedig. Een onverwachte brand in de laatste dagen van zijn eerste vrouw, door haar spoedige dood achtervolgd en bij welke al wat hij bezat verbrandde, vernielde zijn gehele vermogen. Het huis in de Pruisische Brandmaatschappij staande, wierd hem van die zijde niet vergoed, dewijl wij in dat tijdvak juist aan de Hollandschen regering waren afgestaan, en van deze kon hij geen schadevergoeding bekomen. Met zijn talrijk huisgezin onder den bloten hemel kunnende blijven, hielp hem het gereformeerde armenfonds in de opbouw van zijn huis, maar de overstroming van de overlaatskade in de Lijmers vernielde in 1820 weder dit opgebouwde. Nu verplaatste hij zijn huis dicht aan de dijk, om hoger en vloedvrij te leggen, maar dit met lemen opgemetseld zijnde, dreigt alle ogenblik in te storten, en zal deze zomer vernieuwd moeten worden;

waarbij andere ongelukken kwamen, gelijk het van vee, het sterven van drie bijna volwassen kinderen binnen 14 dagen in November 1825, welke een en ander hem volstrekt buiten staat stelden om de Erfpachtsgelden, dewelke 's jaarlijks 19 (meen ik) bedroegen af te doen, waardoor hij van 1816 inclusive tot 1828 in rest was. Sterk aangemaand om in mindering iets af te doen, heeft hij in Mei 1828 zijn melkkoe, het soutien van zijn huisgezin moeten verkopen, en de opbrengst daarvan met 40-20 aan den Ontvanger gebragt, en hierdoor de jaren 1816 en 1817 geliquideert; thans in onmogelijkheid zijnde om het achterstallige te voldoen smeekt hij remissie, tot op de 2 laatste jaren, dewelke hij door arbeid aan de dijk als andersints in den herfst van dit lopende jaar meent te kunnen afdoen. De veelheid der kinderen, buitengewone treffend omstanden, verlies van alles, door een kleine erfpacht niet kunnende hersteld worden, de noodzakelijkheid om zijne instortende hut weder op te bouwen, maken het onmogelijk om het voorgaande te kunnen nabetalen, terwijl hij anders vertrouwd 's jaarlijks de pagtgelden in het vervolg te kunnen afdoen.'

Armenzorg wordt taak van burgerlijke overheid

Niet voor ieder bood de diaconie hulp. Zo voerde vanaf 1842 de kerkenraad een uitvoerige correspondentie met het gemeentebestuur wie nu moest opdraaien voor de kosten van de transportkosten van landsambtenaar J.W. Velsen naar Ommerschans, zijn verblijfskosten daar, zijn alimentatiekosten in Nijmegen en de verpleegkosten van zijn kind dat in de gevangenis te Gouda was geboren. De zaak sleepte jaren. Op 21 december 1846 berichtte het gemeentebestuur dat 'vrouw Velsen geneeskundige hulp geniet, en met f 0,60 per week wordt bedeed te Arnhem; alles zonder consent van de kerkeraad of diaconie, die zich trouwens ook met de bedeling van vrouw Velsen niet inlaten, gelijk vroeger meermalen uitdrukkelijk en met reden aan het Gemeentebestuur is te kennen gegeven.' Ook aan armen die ziek waren, vergoedde de diaconie niet automatisch de verpleegkosten, en zeker niet meer nadat diaken Bötticher was gebleken dat er meermalen misbruik was gemaakt van diaconale goedgeefsheid. Een diaken moest voortaan een recept van de arts mee ondertekenen voor de diaconie bereid was de kosten te vergoeden.

In de crisisjaren 1846 en 1847 was bijna een derde deel van de bevolking afhankelijk van de bedeling. De gemiddelde levensduur van een 'behoeftege arbeider' was nauwelijks meer dan dertig jaar. Van de ruim 3.500 mensen die in 1851 in Zevenaar woonden, kregen er 301 (8,5%) ondersteuning vanuit de kas van de burgerlijke gemeente. De diaconie beperkte zich over het algemeen tot steun verlenen aan gemeenteleden. Wel rekte ze daarbij, in navolging van de synode, het lidmaatschap op: voortaan werden daartoe ook de ongedoopte kinderen van hervormde ouders gerekend, de zogenaamde geboorteleiden. Twee huisgezinnen en drie personen ontvingen permanent ondersteuning en vijf huisgezinnen en een persoon tijdelijk.

Het sedert 1848 optredende kabinet van de liberale staatsman Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872) wenste de armenzorg onder staatstoezicht te plaatsen. Het zorg dragen voor armen zag het als de onderlinge plicht van alle burgers. Tot dan toe was het gebruikelijk dat de overheid een aanvullende taak had bij de particuliere en kerkelijke hulpverlening. Het kabinet Thorbecke wilde de zaak omdraaien en de particuliere en kerkelijke organisaties toestemming verlenen deel te nemen aan de overheidszorg. Zijn grootste bezwaar tegen kerkelijke hulp was het feit dat deze functioneerde als een premie voor het je onderwerpen aan het kerkelijk gezag. De kerkenraad protesteerde tegen de voorgestelde wet, omdat deze naar zijn mening 'veelzins ingrijpt in het recht der Herv. Kerken en de vrije administratie der Diaconie belemmert en vernietigt.'

De val van het kabinet-Thorbecke in 1853 deed de mogelijke invoering van de armenwet teniet. Hierdoor werd de positie van de armen eerder slechter dan beter. De controle op het zedelijk gedrag en de kerkgang van de armen bleef. Veel armen die geen lid waren van de kerk, bleven in slechte omstandigheden leven. Predikant en diaconie zagen onvoldoende dat het de uitgezogen arbeiders aan leiders ontbrak. Ze onderkenden de armoede niet als economisch probleem. Ze bleven vasthouden aan liefda-

digheid van boven naar beneden. Het gemeentebestuur reageerde niet veel anders. Bovendien maakte het zich zorgen, omdat een groot deel van de uitgaven naar de armenzorg wegvloede. Het meende te weten waar de problematiek aan te wijten was: 'de lustgevoelens van de huwbare armen'. Het gemeentebestuur waardeerde het dat het rooms-katholieke armenbestuur en de hervormde diaconie probeerden de ergste nood van de armen te verlichten, maar betreurde het dat ze niets deden aan tucht en werkverschaffing. Om tot vermindering van de armoede te komen, stelde het gemeentebestuur een verbod om te bedelen voor; wie toch bedelden, zouden naar een rijks-werkinrichting gestuurd moeten worden, waar gepaste tucht en gedwongen arbeid was. Ook stelde het voor dat aan niemand zomaar ondersteuning gegeven kon worden, maar verdiend moest worden door ervoor te werken.

Op 28 juni 1854 werd de armenzorg bij wet geregeld. De taak van de burgerlijke overheid bleef beperkt tot gevallen waarin de armen bij de kerkelijke 'instellingen van weldadigheid' geen aanspraak op bijstand konden laten gelden. Alle instellingen waren verplicht een jaarlijks overzicht van hun uitgaven en inkomsten te verstrekken en te melden hoeveel bedeeden er waren. Het bestaande stelsel, waarbij bedeling geschiedde door de plaats van geboorte ('domicilie van onderstand') bleef gehandhaafd. Het stadsbestuur was niet gelukkig met het laatste. Het bracht hoge kosten met zich mee. In 1860 moest het stadsbestuur f 1.166,22 uitbetalen aan 33 gezinnen en 11 individuele personen die elders woonden, maar in Zevenaar waren geboren of er zes jaar hadden gewoond. Het schreef op 24 maart 1864: 'Gerust mag men vragen hoe het mogelijk is als men Christelijke liefdadigheid wil bevorderen de geboorteplaats als domicilie van onderstand aan te nemen; van het grootste getal van hen die voor rekening dezer (burgerlijke) Gemeente bedeed worden, zijn hier geheel onbekend, hebben in zeer lange jaren hier niet gewoond. Omdat ze voor rekening dezer Gemeente bedeed kunnen worden op de plaats hunner woning werkt de bijzondere liefdadigheid minder voor hen ...'

Filantropie is in

Soms kwam de diaconie op voor iemand die naar haar gevoel onrecht werd gedaan. Zo schreef ds. Fijnebuik op 11 februari 1855 aan een lid van de Tweede Kamer, Mr. Groen van Prinsterer (1801-1876): 'Tot onze bittere teleurstelling meldde ons de Heer Notaris Pliester bij missive (brief) van den 9 dezer, dat naar aanleiding van Uw schrijven van den 8 dezer, waarvan wij afschrift ontvingen, er nu geen mogelijkheid blijft om de weduwe Florissen langer dan tot 1 mei e.k. (eerstkomende) op Stalbosch te laten. Werden wij niet door den nood gedrongen, en bestond er voor ons geen hoop meer op gunstige beschikking, dan zouden wij op dat bericht het stilzwijgen bewaren. Maar nu de nood dringt, en wij die hoop niet geheel kunnen laten varen, voordat wij U onze bedoelingen en wensen hebben bloot gelegd, zoals die werkelijk zijn, wagen wij het om met alle bescheidenheid tot U te komen. In het begin van maart des vorigen jaars stierf Florissen na een kortstondig lijden. Hij liet een weduwe achter met vijf jonge en onverzorgde kinderen, nevens een diepongelukkige zuster met een kind, die bij hem inwoonde. Vijf maanden na zijn dood beviel de vrouw van haar zesde kind. Dat grote gezin van twee vrouwen en zeven kinderen is geheel en al ten laste van onze Diaconie. Wij achtten ons gelukkig dat de weduwe op Stalbosch woonde, en op de oude voorwaarde, zo wij meenden, zou blijven wonen. Daardoor werd het bezwaar voor de Diaconie merkkelijk tegemoet gekomen en verligt, vooral ook, omdat anderen welwillend genoeg waren om voor haar het land te bouwen; en zulks, zo wij mogten vertrouwen, op de duur zouden blijven doen. In de mening nogtans, dat de weduwe op Stalbosch zou blijven, werden wij op het alleronverwachts gestoord, toen zij jammerende en wenende bij ons kwam met een deurwaardersexploit van den 3 januari l.l. (laatstleden), waarbij haar huur werd opgezegd: van het land op den 22 februari, en van het huis op den 1 mei e.k.. De Predikant nam de vrijheid om bij missive van den 2 februari l.l. den Heer Notaris Pliester zeer beleefdelijk te vragen wat de reden van dezen voor ons zo zeer veront-rustende maatregel wezen mogt. Toen daarop den 5den nog geen antwoord ontvangen was, besloten wij in onze vergadering van dien dag eenparig tot het afzenden van den brief, waarvan hij aan U afschrift heeft gezonden. Daarop ontvingen wij zijn letteren van den 6 dezer, in afschrift tevens aan U medegedeeld, zoals hij ons meldt. In dien brief zegt hij ons o.a. dat het niet van hem afhing om de bestemming van het goed te veranderen, en van een opzichterswoning een armenhuis te maken; dat zulks alleen de eigenaar vermogt, en dat hij diens antwoord wachtte op de vraag deswege aan U gedaan. Met grote verwondering en ongerustheid lazen wij dat gedeelte des briefs in onze vergadering van de 7 dezer. Onmiddellijk zonden wij hem in replek ons schrijven van dien dag. Letten wij op den datum en de inhoud van Uw missive aan hem gericht, dan kan U die brief niet bekend zijn. Daarom nemen wij de vrijheid U daarvan hiernevens afschrift te zenden. Het is volstrekt onze bedoeling niet, dat van Stalbosch een armenhuis wordt gemaakt, zoals wij aan de Heer Pliester mede-

deelden. Het is ons niet in de gedachte opgekomen om zo iets te verlangen, veel minder dat wij er op aangedrongen zouden hebben. Ons verzoek geldt alleen de weduwe Florissen met haar gezin. Onze vurige wens en onze, zo menen wij, betamelijke bede is, dat zij tegen betaling van de oude pacht, door de Diaconie te voldoen, op Stalbosch blijven wonen, en dat aan haar de waardschap worde toevertrouwd, waarin anderen, zoals ons bekend is, haar wel behulpzaam willen zijn; voor zover dat niet mocht kunnen waarnemen.'

De diaconie van de Hervormde Gemeente te Zutphen vroeg eens inlichtingen over iemand die in Zevenaar gewoond had en nu op de diaconie van Zutphen een beroep deed. Ds. Fijnebuik antwoordde op 20 december 1858: 'Albertus de Heer is te Zevenaar gekomen in het voorjaar van 1856, zo ik meen uit Arnhem. Hij was hier arbeider aan het station van de spoorweg. In een staat van beschonkenheid verzuimde hij eens zijn plicht en beledigde de stationschef. Ten gevolge daarvan werd hij ontslagen. Later werd hij op voorspraak en uit medelijden hulpwachter op een traktement van fl 6,- 's weeks. Voor enige maanden geleden werd hij ziek. Na zijn herstel herinnerde de dokter hem aan zijn belofte van te betalen, en sloeg hem voor om fl 0,50 wekelijks op de rekening af te doen. Maar hij was doof en vergat de belofte. Kort daarop werd hij weer ziek. De dokter weigerde om hem te behandelen, tenzij de diaconie betaalde. Wat zou men doen? De man was nu eenmaal hier. De diaconie kwam te hulp, weken lang. Den 1 Nov. l.l. werd hij ook als hulpwachter bedankt ten gevolge van de nieuwe organisatie. Nu wilde hij met vrouw en kind naar Zutphen en bedelde om een rijtuig, wat hem gegeven werd. Zo trok hij heen, voor rekening van onze kas, een schuld achterlatende van minstens fl 50,-.'

Albert Anker (1831-1910, *Die Armensuppe*, 1860.

De diaconie verschaalde in de loop van de negentiende eeuw geleidelijk aan tot een bedelinginstuut, dat op soms vernederende wijze een schrale financiële of materiële ondersteuning bood. Met de burgerlijke overheid was ze het eens dat armoede voortvloeit uit gebrek aan beschaving en de economische ontwikkeling van de natie belemmert. Het gemeenschapsbesef werd verbroken door de tegenstelling tussen welgestelden en armen. De armen werden tweederangs gemeenteleden. Tot 1919 bevatten de Reglementen van de Nederlandse Hervormde Kerk bijvoorbeeld de bepaling dat alle 'door eenig armbestuur bedeed gewordenen' van het actieve kerkelijke stemrecht waren uitgesloten. Meermalen moesten de armen in de kerk genoeg nemen met de gratis zitplaatsen achterin de kerk: de 'armenbanken'. Soms werd hun financiële afhankelijkheid misbruikt om hen te dwingen tot kerkgang en catechesebezoek. Zo besloot op 31 augustus 1859 de diaconie op basis van de Reglementen 'om aan Jan van Bindbergen geen onderstand hoegenaamd meer te verlenen en

Arme jongen en welgestelde man

Lubbert Brouwer de woning op de Achtergaarde te doen ont-ruimen, wanneer zij hunne oudste kinderen niet ter school en ter catechisatie zenden.’ In de tegenstelling arm-rijk zagen velen geen sociale onrechtvaardigheid, maar een door God gewilde ordening. Welgestelde gemeenteleden lieten de armen nooit geheel aan hun lot over. ‘Weldoen’ stond bij hen hoog in aanzien. Niet alleen bij hen, maar in de hele maatschappij. Filantropie was bepaald in: de ‘fatsoenlijke stand’, die zich soms ver boven de armen verheven voelde, genoot van weldoen. Dat er in de samenleving verschillende standen waren, aanvaardde vrijwel ieder als normaal en als door het Opperwezen (een negentiende eeuwse aanduiding voor God) gewild; als mens moest je je geluk zoeken in de staat waarin God je gesteld had; uiteraard was het geoorloofd je door zedelijke inspanning te verheffen.

Opkomen voor jezelf

Tussen 1850 en 1910 nam de armoede geleidelijk aan af. Omstreeks 1850 bedroeg het gemiddelde dagloon ongeveer een gulden. In 1910 was het gemiddelde dagloon f 1,77. De lonen waren in de periode 1850-1910 met zo’n 70% gestegen, een stijging die voornamelijk na 1870 tot stand was gekomen. Omdat de kosten voor het levensonderhoud in 1910 ongeveer even hoog waren als in 1850, was er sprake van een zekere welvaarstvermeerdering. Deze had tot gevolg dat niet langer ongeveer 75% van het gezinsbudget aan voedsel behoefde te worden besteed. Naar verhouding kon meer geld aan andere zaken worden uitgegeven.³ Het aantal armen schommelde in de periode 1850-1910 tussen de 122 en 245. Een deel van de armen deed een beroep op de hervormde diaconie, een ander deel op de burgerlijke gemeente, op het Rooms-Katholiek Armbestuur Zevenaar, het Weezenfonds, het Loogasthuis⁴, het Israëlitisch

³ In 1897 gaf een doorsnee gezin van 8 personen f 10,21 per week uit: huishuur f 1,75, brood f 1,60, aardappelen f 1,20, groenten f 0,30, peulvruchten f 0,20, rijst of meel (voor pap) f 0,20, boter f 0,40, vet (reuzel of afval) f 0,70, koffie, thee en suiker f 0,90, zeep, soda en stijfsel f 0,10, melk f 0,20, olie of petroleum f 0,36, kolen, turf, hout f 0,50, schoenlappen e.a. reparaties f 0,75, barbier, tabak e.d. f 0,30, schoolgeld f 0,15, en ziekenbus f 0,60.

⁴ Op 18 augustus 1467 schonken de ambtman van de Liemers, ridder Johan van de Loo, en zijn echtgenote Stina van Eyl een huis met erf. Het was bestemd voor zeven arme, rechtschapen bewoners van de Liemers die ouder dan vijftig jaar waren. Van de Loo bepaalde dat de bewoners elk een eigen kamer zouden hebben en een zitplaats bij het vuur. Een vrouw die daartoe het meest geschikt werd geacht, zou als gasthuismoeder worden aangewezen en in een zijkamer aan de tuinkant wonen. Zij zou moeten toezien op een goed beheer van het huishouden en een voor ieder van de bewoners rechtvaardige gang van zaken. Wie in het Loogasthuis wilde gaan wonen, moest zijn eigendommen aan het huis overdragen. Niemand van de bewoners mocht kinderen of andere personen bij zich in het gasthuis nemen, noch hen laten profiteren van de renten en giften die aan het huis toekwamen. Ook mocht niemand koeien, varkens, eenden, kippen of duiven houden.

Een rooms-katholieke vicaris was beheerder van het Loogasthuis. Het werd dan ook bevolkt door rooms-katholieken. In 1804 verzocht het consistorie aan Carl Wilhelm Georg Freiherr von Bodelschwingh-Plettenburg (1765-1850), die het oppertoezicht op het Loogasthuis had en protestant was, zijn medewerking te verlenen dat voortaan ook protestanten een plek in het gasthuis konden krijgen. Dat hielp. Pastoor Willem Filips Theben verklaarde dat het aantal rooms-katholieken in het ambt Liemers zich ten opzichte van de protestanten verhiel als 3:1 en dat pas de derde persoon van protestantse huize recht had op een plaats in het gasthuis. Om een lid van de gemeente geplaatst te krijgen moest het consistorie per geval Von Bodelschwingh een gemotiveerd verzoek indienen. Intussen vroegen velen zich af of Von Bodelschwingh wel het recht had op het patronaat over het Loogasthuis. Na een onderzoek kwamen de Gedeputeerde Staten van Gelderland tot de conclusie dat dit niet het geval was. Op 9 april 1823 verklaarden ze dat het Loogasthuis voortaan een algemeen armengesticht moest zijn waarvan administratieve autoriteiten het beheer zouden voeren onder supervisie van Gedeputeerde Staten. De Staten droegen aan de pastoor en een belijdend lid van de Hervormde Gemeente het bestuur op. Von Bodelschwingh vocht het besluit van de Staten aan. Diverse rechtszaken volgden. Bij vonnis van 29 november 1852 werd pastoor G. Th. van Delden als onbevoegd aangemerkt om aan Von Bodelschwingh het recht van beheer te betwisten. De Von Bodelschwings bleven een vinger in de pap houden.

Op 3 april 1919 droegen Moritz, Dodo en Gisbert, Freiherren zu Inn- und Knyphausen, Pruisische officieren in het Regiment des Gardes du Corps te Potsdam, de van de Von Bodelschwings overgeërfd rechten op het Loogasthuis over aan de Nederduitsch Hervormde Gemeente. Het gasthuis kon zichzelf bedruipen mede dankzij inkomsten uit verpachting van landerijen, verhuur van een huis en rente op spaartegoeden. Op 25 ja-

armbestuur, de heilige Vincentius van Paulo, of de Pelgromstichting.⁵ Ondersteuning door de kerkelijke armenfondsen bleef primair. Pas als laatste redmiddel kwam de burgerlijke overheid in beeld.

Hulp van de diaconie bestond vaak uit concrete zaken. Soms was dit door iemand geld te geven, soms door een kleine hypotheek te verstrekken, soms door de huur van de woning of het kostgeld van uit huis geplaatste kinderen te betalen, soms door de kosten te betalen van opname in een 'gesticht'. Hulp was er ook indirect, bijvoorbeeld door de in 1905 opgerichte vereniging 'Ziekenzorg' (opgeheven in 1947) te Zevenaar jaarlijks met een geldelijke bijdrage te ondersteunen. In 1905 besloot de kerkenraad 'jaarlijks een herfstuitdeling te houden.' Hij schreef: 'Daartoe zal twee achtereenvolgende keren worden bekend gemaakt van de kansel dat allen die kledingstukken begeren voor den komende winter, daarvan mededeling kunnen doen aan den predikant. Mocht het blijken dat hiervan geen gebruik is gemaakt door zulken die geacht worden hulp te behoeven, dan zullen de Diakenen in hun gezinnen een persoonlijk onderzoek instellen.' Met het oog op de schaarste van de naderende winter 1915 / 1916 kocht de kerkenraad een wagonlading eierkolen (met pek samengeperste fijnkolen en kolenstof, waarmee kachels gestookt werden voor de verwarming van huizen) en sloeg deze op in de schuur van de pastorie. Van de 135 mud werd er 35 mud bestemd voor de school, de rest werd tegen een kleine vergoeding aan armlastige weduwen verkocht. In 1917 was er geen geld voor eierkolen, maar kon wel een vracht hout worden gereserveerd om op het geschikte moment voor uitdeling te gebruiken.

Om haar taak naar behoren te kunnen uitvoeren, had de diaconie sterk de behoefte aan 'levend geld': geld dat uit min of meer spontane giften werd verkregen. De kerkenraad probeerde de bron van dit geld stromend te houden. Op 28 november 1917 besloot hij 'met het oog op de duurte der kledingstoffen voor de winterklerenuitdeling aan behoeftigen een extra collecte in de kerk te houden en die tijdig aan de gemeente met nadruk aan te bevelen.' De diaconie ondersteunde weeskinderen tot deze zeventien waren, de leeftijd waarop ze geacht werden zelf hun brood te kunnen verdienen. Ze bezat enkele kleine huizen, die armen voor een gering bedrag konden huren. De diaconie was ervan overtuigd dat op de gemeenschap de taak rustte de zwakkeren en onterfden in haar midden te beschermen, opdat ook zij tot ontplooiing konden komen. Arme zorg werd door de overheid nog altijd gezien als een aangelegenheid waarmee de staat alleen in laatste instantie te

Vincent van Gogh (1853-1890), *De aardappeleters* (maart-april 1885), olieverf op doek, 82 × 114 cm, Amsterdam: Van Gogh Museum.

nuari 1940 besloot de kerkenraad 'dat de verpleging in het Gasthuis in het algemeen gratis zal zijn, doch dat de betaling verlangd zal worden van hen, die betalen kunnen, dat de Kerkenraad zich het recht voorbehoudt om verhaal uit te oefenen, als gevolg van de Armenwet op familieleden die tot alimentatie verplicht zijn, in ieder geval afzonderlijk door de Kerkenraad te beoordelen; dat de plicht tot het uitoefenen in dat verband zal rusten op de Kerkenraad, wanneer bij overlijden blijkt, dat het verpleegde geld of andere bezittingen nalaat.' Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd de financiering van het Loogasthuis moeilijk vanwege de steeds nijpendere wordende voedselvoorzieningen en de gestegen prijzen.

Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de diaconie van de Hervormde Gemeente het beheer over het Loogasthuis. Deze verkocht vanaf 1954 regelmatig gronden aan de burgerlijke gemeente om de exploitatie rond te krijgen. In 1960 probeerde de diaconie het Loogasthuis en de daarbij behorende grond aan de burgerlijke gemeente te verkopen. Die bood niet meer dan f 4242,-. De kerkenraad vond het bod niet in verhouding staan tot de waarde. Omdat het gasthuis niet meer voldeed aan de eisen van de tijd, vertrok in 1962 de laatste bewoner. De kerkvoogdij vroeg toestemming om bejaardenwoningen te mogen bouwen op het terrein van het gasthuis. Die kreeg ze niet. In 1968 verkocht de diaconie het laatste restje grond aan de gemeente Zevenaar en aan de firma Turling & Zn. In 1969 droeg ze het beheer van het gasthuis over aan de kerkvoogdij. Na geruime tijd onderhandelen verkocht deze het huis in 1972 voor f 30.000,- aan de firma Turling. In 1979 werd het afgebroken. Op de plaats van het gasthuis en de omringende panden werd in 1992 het appartementencomplex voor ouderen, Delenhove, gebouwd.

⁵ De Pelgromstichting werd in 1875 opgericht uit een legaat van de emerituspastoor van Den Briel, Karel Hendrik Pelgrom (overleden in 1871 op huize Enghuizen, waar hij ook geboren was). Sinds mei 1877 fungeerde Huize Pegrom als verzorgingstehuis voor minder gegoede bejaarden.

maken had. Zou die staat beginnen met aan armen uitkeringen te doen, dat zou hij - zo meende men - enerzijds het economisch leven verstoren, anderzijds de te waardenen liefdadigheid afremmen. 'De wettelijke liefdadigheid heeft een schijn van humaniteit, maar geen wezen, omdat de liefde geen wet kent. Zij is een ziekelijke humaniteit omdat zij uit medelijden met enkelen het belang van het hele volk voorbij ziet; zij is een valse humaniteit omdat zij uit gedwongen gaven, uit belastingen, put', aldus de regering in 1870. Natuurlijk kon de overheid mensen niet laten verhongeren. Verleenden de kerken en andere instellingen van particuliere liefdadigheid geen hulp aan een bepaald persoon, dan, maar ook dan alleen, was het de taak van burgerlijke armbesturen 'in uiterste nood, bij wijze van politietoezicht' om te zorgen dat die persoon niet zou omkomen.

Ds. Wartena was sterk begaan met de kwetsbaren in de samenleving, vooral met de alcoholverslaafden. Hij organiseerde voorlichtingsavonden over het gevaar van teveel alcoholgebruik en probeerde verslaafden daadwerkelijk te helpen. Illustratief was zijn relatie met Gerrit van Klashorst (1858-1949). Gerrit had in zijn jeugdjaren met paard en kar door Frankrijk getrokken om daar als fotograaf de kost te verdienen. Hij was niet erg succesvol. In 1892 kwam hij in Zevenaar wonen en probeerde er een bestaan op te bouwen als schilder en (vanaf 1906) als schoonmaker van de hervormde school. Voor het schoonhouden van de school ontving hij f 2,- per week ontving en 'bij betoonde ijver aan het einde des jaars nog f 25,-.' Gerrit bezocht regelmatig cafés en de pastorie. Van zijn inkomen kon hij niet rondkomen. Daarom kreeg hij vanaf omstreeks 1920 een wekelijkse ondersteuning van de diaconie. Meermalen keek Gerrit te diep in het glaasje. Toen Wartena hem daarop attendeerde, antwoordde hij 'Dominee, ik zuip van m'n eige cente!' Wartena en de diakenen spraken over het gedrag van Gerrit en besloten de ondersteuning stop te zetten. Op de daaropvolgende zondag kwam er tijdens de morgendienst opeens een grote bakkei door het raam bij de diakenbank zeilen. Gerrit was die morgen niet in de kerk. Het vermoeden rees dat hij de kei gegooid had. Eind 1924 zat Gerrit bijna zonder brandstof en licht. Op 20 december ging hij naar ds. Wartena om hem om brandstof te vragen. Deze zei hem dat hij nog 100 extra turven kon komen halen en werkte hem de deur uit onder de toevoeging dat hij nu niet meer terug moest komen. Gerrit was woedend. 's Zondag riep hij tijdens de kerkdienst: 'Ik wil ook warm zitten.'

Op 2 februari 1925 schreef hij aan ds. Wartena: 'Dominee, geeft met verschuldigde eerbied te kennen dat G. van de Klashorst, u ten uwen huizen niet lichtelijk persoonlijk meer in tijden van grote nood zal lastig vallen, daar u toch geen rede wil of kan begrijpen, en ook kerk- en armbestuur met dit in kennis stellen. Want wie van voornoemd bestuur heeft in de laatste dertig jaar zijn plichten of beloften vervuld, welke bij hun installatie gedaan werden?' Gerrit prees mevrouw Wartena die 'nog van tijd tot tijd den hulpbehoevende armen komt bezoeken, waardoor zij dan overal in hoge ere staat.' Van zichzelf vond hij dat hij, nu hij 66 jaar was, nog gezond en sterk van gestel was, 'recht van lijf en leden en nog niet te lui om te werken, maar door werkloosheid armlastig geworden.' Over zijn situatie zei hij: 'Wel is waar, hij heeft voorheen veel jenever gedronken, maar niet zoals er geregeld gezegd wordt, want hij heeft een huis vol goede gereedschappen, waar hij altijd eerst voor zorg heeft gedragen, die tot nu toe de zijne zijn. Wel liggen er enige wegens gebrek aan ruimte of bergplaats buiten te rotten, waardoor hij zijn leven in gevaar moet stellen, of a.s. vroegjaar zich van nieuwe ladders moet voorzien, ingeval er buitenwerk zich voordoet. Als hij bij alle hulp, die verleend wordt niets bijverdiende, zo kreeg hij nog geen schoon hemd aan het lijf, geen zeep om zijn handen te wassen, geen aardappels om in de mond te steken. Door het genoemde kan hij zich niet van het noodzakelijkste voorzien, terwijl hij geregeld tekort aan brandstof heeft. Gaat men na: 7 centen steenkolen, 5 centen turf per dag, zonder verdere verwarming of koolmateriaal. Als men het een en ander zegt is het antwoord: wat koopt men vandaag voor 12 centen? Zo wordt zijn krotwoning nooit door zon of maan beschenen, als een korte tijd in het langst der dagen, door een lek aan het dak, waar de zon dan door komt over de zolder door een scheiding tussen buiten-

Jan (Johann Theodorus) Toorop (1858-1928), *Mauvais salaire* (het magere loon), 1886.

muur en plafond waar de vuist doorgestoken kan worden, en zo op een buitenmuur, waar dan ook in de wintermaand de koude doorjaagt, wordt bij wind of regen, ook regen dat bij nacht in het aangezicht terecht komt, scheuren in de muren en veel meer fouten welke aan zulken krotwoning aanhankelijk zijn, waar dan geregeld een vuur is te vinden voor alle doeleinden geschikt, welke fouten aan moderne villa's uitgesloten zijn. Deze zijn voorzien van tochtdeuren, tochttramen, tochtlatjes, tochtband enz., houten vloeren met karpetten, tegelgangen met matten en lopers er overheen, elektrische snelkokers of gasapparaten, spirititus- of petroleumverwarmers enz., hetwelk een grote steenkolenbesparing geeft, naar de eisen des tijds ingerichte slaapkamers, beschoten of behorde kappen, goedsluitende pannen en meer, maar alles tochtvrij. Er is haast geen aanbesteding of het is in de kroeg, waar men dan ook vaak ambtslieden aantreft, ook geregeld zaterdagsmiddag. Bezieet nu j.l. dinsdag bij de aanbesteding van twee flinke dag huurderswoningen bij J. Jansen, Kerkstraat alhier, 18 inschrijvers van alle oorden in het huis te klein, van alle werkloze vak- en ambachtlieden, ja voller dan in de kerk.'

Ds. Wartena reageerde waarschijnlijk niet naar tevredenheid, want Gerrit richtte zich in een brief van 16 maart 1925 tot de synode: 'Aan hunne hoogerwaarde heren van de Sijnode te Dordrecht, Geeft met verschulde eerbied te kennen Gerrit van de Klashorst, geboren te Amsterdam 14 nov. 1858 en gedoopt 28 nov. d.a.v. in de O.Z. Kapelkerk. Als persoon alleen, wonende vanaf 4 juni 1892 te Zevenaar. Zijn belijdenis gedaan te Zevenaar 17 maart en bevestig 21 maart 1913. Voorheen fotograaf van beroep, maar door alle amateurs fotografen die op het platteland verzezen er langzamerhand vanaf moest zien, en zich toegelegd op het schildersvak, waarvoor vele gereedschappen nodig waren. Thans ruim 66 jaar en geen inkomsten heeft en geen ouderdomsrente geniet, en door aanhoudende werkloosheid armlastig geworden, daar er na de mobilisatie een groot aantal vaklieden, welke voorheen in Duitschland hun bestaan vonden, thans als grensbewoners hier gevestigd hebben, benevens de lieden die zich redden met de goedkopen fabrieksbusenverf door de tegenwoordige hoge lonenstandaard. Daar hij in de laatste jaren wel enige hulp heeft gevonden, maar niet toereikend, met de kleine bijverdienste, totaal in zijn onderhoud te voorzien, en zijn gezondheid bewaren, daar hij met de kerstdagen j.l. zonder brandstof en haast zonder licht heeft gezeten, terwijl hij zaterdag 20 december j.l. ten huize van Ds. Wartena zich vervoegde om brandstof, werd op schouders geklopt en heimdelijk de deur uitgedrukt, onder toevoeging: nu moet je niet meer terugkomen, daar hij toen nog 100 extra turf kon halen, wat dan ook zijn gemoed niet toeliet, daar hij geen bedelaar is, daarna op verschillende datums schriftelijk gewend tot Ds. Wartena, kerk- en armenbestuur, maar alles bleef horende doof. Ingeval u meerdere inlichtingen wenst, zo is hij daartoe bereid, wel zoude het voorval kunnen dienen, van onmiddellijke beantwoording wegens de koude en de financiële kwestie door langdurige werkloosheid, hetwelk de boeken der laatste jaren uitwijzen. Maar kerk- en armenbestuur komt altijd met hun denkmantel: hij

verzuipt alles, hij heeft een wachgelende gang en wordt dikwijls op een afstand beoordeeld. Ook is hij geruime tijd geheelonthouder geweest. Hij moet het zo beknopt mogelijk maken, daar er nog vele uitleggingen zijn. Vanaf 1905 was hij dakloos, zo heeft Wartena met veel moeite en opoffering hem onder dak gebracht.' Of het het

De serie Armenwet werd uitgegeven tussen 1 februari 1913 en 31 oktober 1919. Ze waren bedoeld om te worden gebruikt voor burgerlijke instellingen van weldadigheid, meestal de daartoe opgerichte "Armenraden", ter frankering van hun correspondentie. Ook retourenveloppen werden voorgefrankeerd met die zegels
De zegels hadden de opdruk "ARMENWET" op normale frankeerzegels van 1899-1921, type Cijfer van J.Vultheim en koningin Wilhelmina van E.L.Mouchon.

resultaat is van zijn protestbrieven, weet ik niet, maar de diaconie besloot Gerrit voortaan te onderhouden. Hij kreeg onderdak in het Loogasthuis. De laatste jaren van zijn leven at hij ten huize van vleesrokerij Schuurman. Gerrit timmerde zijn eigen lijkst en gebruikte deze jaren als tafel. Toen hij op 2 januari 1949 op 90-jarige leeftijd overleed, werd hij erin begraven. Josef Schuurman, de koster en de dominee waren de enigen die hem naar de begraafplaats begeleidden.

De crisisjaren

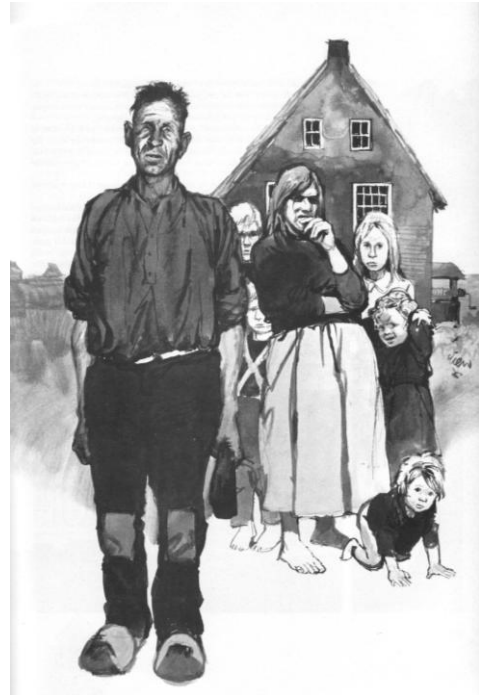
14

Gedurende de eerste decennia van de twintigste eeuw was er relatief weinig armoede. Slechts een enkeling kon zich niet redden. De winterperiode was het moeilijkst. In de begin jaren twintig deelde de diaconie jaarlijks turf uit. In de winter van 1926 /1927 besloot de kerkenraad de turfuitdeling te beperken tot de armen en daarom slechts een kleine wagonlading te bestellen. Wat voor de uitdeling niet nodig was, zou tegen kostprijs worden verkocht.

Naar het gevoelen van sommige gemeenteleden was de diaconie niet altijd even besluitvaardig, zo blijkt uit een brief van 10 november 1928. Een gemeentelid schreef: 'Ik wou de heren beleefd vragen of u al vergaderd heeft over het huis van J.W. Waal. Want ik kan dat zo niet langer volhouden vooral nu het kouder wordt. Zoals de heren weten, kunnen wij niet allemaal daar slapen. Dus moet 's avonds naar andere woning vier kinderen van mijn slapen. Kunt u allen wel begrijpen dat ik dat onmogelijk volhouden kan. Als de heren er bezwaar in zien in het verbouwen, dan wil ik zelfs zien boven een paar slaapkamers te maken. Als ik maar weet dat ik naar verloop van tijd niet hoeft te vertrekken. Alleen kan vader zo niet blijven en ik niets beginnen voor ik weet dat ik vastigheid heb.'

De diaconie deed soms een beroep op de burgerlijke gemeente om inwoners te hulp te schieten. Zo schreef de diaconie op 29 mei 1929 aan burgemeester en wethouders: 'In het Kwartier te Babberich woonde sedert ruim 30 jaar ten huize der Wed. Konings zekere H. Minkhorst. Toen in het voorjaar genoemde weduwe was overleden werd haar huis onbewoonbaar verklaard. Daar alles zwaar verhuypothekerd was, is de eigendom verkocht. Hiertoe was de hypotheekhouder, het Kerkbestuur der Herv. gemeente te meer genoodzaakt, om aldus een einde te maken aan het met alle moraal strijdend samenhouden der achtergebleven bewoners. Het gevolg was echter, dat Minkhorst dakloos werd. Reeds heeft hij vijf nachten in de open lucht geslapen. Door bemoeiing onzerzijds heeft zekere Hendriks hem vergund 's nachts op zijn deel te vertoeven, waar hij nu op een klap stro in een varkenshok ligt. Overdag geeft Steijntjes hem de kost, maar kan dit ook niet blijven doen, daar hij zelf arm is. Deze toestand is onhoudbaar, daar Minkhorst 63 jaar en van zwakke gezondheid is, zoals de gemeenteraad weet. In overleg met den Heer Burgemeester heeft eerst ondergetekende (ds. Wartena) geïnformeerd naar de mogelijkheid Minkhorst ergens onderdak te brengen. Particulieren vroegen van fl 8,- tot fl 12,-, zonder verpleging in tijd van ziekte en zonder kleding. Van de gestichten voor ouden van dagen bleek het Rusthuis der Herv. Gem. (Hervormde Gemeente) te Steenderen het goedkoopst. Dit vraagt fl 450,- 's jaars met alles, ook medische behandeling daaronder begrepen. Indien uw college zou willen besluiten de man daar te doen opnemen, is de diaconie bereid, hoe bezwaarlijk dit ook voor haar zou zijn, een derde deel van de onkosten voor haar rekening te nemen'.

De gemeenteraad antwoordde op 7 juni 1929: 'Wij delen u mede, dat Minkhorst in de kost kan komen bij Th. Jansen, B 126 te Babberich, tegen een vergoeding van fl 30,- per maand met inbegrip van was, stoppen en naaien. Wij geven hieraan de voorkeur boven plaatsing in een gesticht. Gaarne zullen wij van u vernemen of de diaconie ook in dit geval bereid is een derde der kosten te dragen.' Op 28 augustus 1930 deelde de diaconie aan de gemeenteraad mee 'dat de arm-lastige H. Minkhorst die voor rekening der gemeente in de kost is bij Th. Jansen, op 2 september a.s. zal worden overgeplaatst naar H. Steijntjes te Babberich'. De diaconie diende op 2 juli 1931 bij de gemeenteraad een aanvraag in het gezin Steijntjes te ondersteunen. Ze kreeg op 17 november

Crisisjaren dertig

1932 te horen 'dat aan de werkloze H. Steijntjes van gemeentewege steun kan worden verstrekt, wanneer bij een onderzoek blijkt, dat steun nodig is. De steun moet persoonlijk door de werkloze worden aangevraagd ten gemeentehuize.'

De kerkenraad kwam ook op voor juffrouw Ballegoien en haar gezin. Deze waren in het najaar van 1932 door de Duitse regering over de grens gezet. Om hen onderdak te verlenen had het stadsbestuur de oude kosterswoning in de Doelenstraat gehuurd voor f 5,- per week. Al gauw vond het stadsbestuur de huur te hoog en besloot het gezin over te brengen naar een krotwoning in de Schoolstraat. De kerkenraad, die hiervan hoorde, kwam direct op zondag 12 maart 1933 bijeen en besloot het stadsbestuur tegemoet te komen met een korting van f 2,50 tot de tijd dat er een goedkope woning voor juffrouw Ballegoien en haar kinderen beschikbaar kwam.

In de crisisjaren (1933-1939) verarmden velen geleidelijk aan en haast onzichtbaar. De kleine tuinders dreigden ten onder te gaan. De boeren kregen het steeds moeilijker. De prijs voor tarwe was in vier jaar (1929-1933) met bijna de helft gedaald, die van rogge, boter en varkensvlees met meer dan de helft. Gemiddeld leden de boeren in het oogstjaar 1929-1930 per hectare een verlies van f 29,-; twee jaar later was dat tot f 85,- gestegen. Voor de ondernemers was het ook zwaar weer. Ze kregen te maken met een sterke daling van de productiemiddelen en probeerden door middel van loonsverlagingen en ontslaan van personeel hun verliezen te beperken. Veel arbeiders kwamen op straat te staan. De inkomstendaling van arbeiders en beter gesitueerden was een ramp voor de middenstand, speciaal voor de winkeliers. Op huren en lonen konden ze weinig bezuinigen. Intussen daalde de waarde van hun omzet met een derde. Om de tuinders te helpen stelde de overheid in 1932 richtprijzen vast; was de opbrengstprijz lager, dan paste ze het verschil bij; ook bepaalde ze minimumprijzen beneden welke de producten op de veilingen niet afgemijnd mochten worden; onverkochte partijen nam ze over en vernietigde deze. De veeboeren kregen uit het in 1932 opgerichte Crisis Zuivelfonds toeslagen. De middenstanders moesten zichzelf maar zien te redden. Werklozen konden soms een beroep

doen op steun uit de inmiddels door de overheid ingestelde werkloosheidskassen. Deden ze dit, dan wachtten hen allerlei vernederingen. Bij de aanvraag werden niet alleen de eigen verdiensten nagegaan, maar ook die van de kinderen. Uitwonende, nog werkende kinderen moesten voor het onderhoud van hun ouders een wekelijkse bijdrage betalen; van inwonende, nog werkende kinderen werden de verdiensten voor tweederde op de steun

R. March, *In de rij voor het brood, ets, 1932.*

gekort. Inkomsten die niet door arbeid waren verkregen (bijvoorbeeld renten op spaarrekeningen en ouderdomsrenten, pensioenen, invaliditeits-, ongevallen-, en weduwen- en wezenrenten van inwonende gezinsleden), werden geheel ingehouden. De 'steun' mocht niet te hoog zijn, anders zouden de werklozen - zo meende de overheid - lui worden. Ze kregen een bedrag dat net voldoende was om de huur en een eenvoudige maaltijd te betalen. Voor uitgaan, sport of kleren en voor inrichting, aankleding en instandhouding van hun woning hadden ze geen geld. Om te voorkomen dat de werklozen naast de steun een zwart baantje erbij zouden nemen, moesten ze één of twee keer per dag een stempel halen in een stempelokaal. Daarnaast konden ze gedwongen worden in de werkverschaffing in grote werkploegen ongeschoold werk uit te voeren. Weigerden ze of konden ze het werk niet volhouden, dan kregen ze geen steun. De toepassing van allerlei bepalingen betekende dat de werklozen en hun gezin voortdurend besnuffeld werden door controleurs. Voor velen was het bitter de hand op te moeten houden, een- of tweemaal per dag te moeten stempelen, afhankelijk te zijn en steeds gecontroleerd te worden. Plaatselijke liefdadigheidsinstanties konden die gevoelens van bitterheid niet wegnemen. Ze boden aanvullende steun in natura - hoofdzakelijk kleding, schoeisel en beddegoed - een en ander alleen wanneer bij huisbezoek geconstateerd was dat er 'ernstige achterstand' bestond.

Om de armen de winter door te helpen besloot de kerkenraad op 11 september 1934: 'Met het oog op de jaarlijkse kleruitdeling zal aan de gemeente gevraagd worden onder- of bovenkleren

die men missen kan aan de diakenen te geven, opdat zij daarvan naar gelang der omstandigheden aan de behoeftigen kunnen uitdelen.' Afhankelijk zijn van liefdadigheid werd als een blamage ervaren. Enig perspectief bood de Kinderbijslagwet (1939; loontrekkenden kregen het recht op kinderbijslag voor wettige, gewettigde en aangehuwde wettige kinderen) en het onder dwang van de Duitse bezetters afgekondigde Ziekenfondsbesluit (1941; mensen met een inkomen onder de loongrens moesten zich aansluiten bij een erkend ziekenfonds dat vergoeding van de zorg van artsen, tandartsen en geneesmiddelen bevatte en ook van ziekenhuis- en sanatoriumverpleging; werknemers met een inkomen boven de loongrens en niet-werknemers (bijvoorbeeld ambtenaren) konden een vrijwillige ziekenfondsverzekering of een particuliere ziektekostenverzekering afsluiten).

De wereld staat op de stoep

Tijdens de Tweede Wereldoorlog ging de verarming gestaag door. De boeren kregen wel een betere prijs voor hun producten dan in de dertiger jaren, maar gingen er niet op vooruit. Meermalen werd er een paard of koe van hen gevorderd. Omdat ze niet of nauwelijks aan kunstmest konden komen, daalde de productie van granen in drie jaar tijd tot driekwart, die van melk tot de helft, die van vlees tot een derde. Bovendien ging gemiddeld een tiende van de productie van landbouw en vee-teelt naar de Duitsers en ongeveer de helft van de tuinbouw en fruitteelt. Het weinige dat overschoot, moest naar billijkheid worden verdeeld. Daartoe werd er een bonnenstelsel ingevoerd. Voor elk product had je naast geld een bon nodig. Voor kleding en alle andere textiel was er een aparte kaart. Een schoenenbon moest je met een formulier aanvragen. De distributie betekende onder alle omstandigheden lang wachten voor je aan de beurt kwam: eerst bij de uitreiking van de zogenaamde stamkaart die je nodig had om je bonkaarten in ontvangst te kunnen nemen; vervolgens, en telkens opnieuw, voor de bonkaarten. In de winkels was het weer wachten geblazen, want de winkelier moest elke bon controleren. 's Avonds moest hij dan de ontvangen bonnen opplakken. Voor wat hij inleverde, kreeg hij toewijzingen, geleidelijk kleinere, om zijn voorraad aan te vullen. Het zogenaamde distributiekpakket was te duur voor ongeschoolde en dus laagbetaalde arbeiders en voor mensen die van sociale renten of kleine pensioentjes moesten leven. Ze verkochten vaak een deel

van hun bonnen op de zwarte markt. Voor het overige waren ze aangewezen op stille hulp. De kerkenraad bepaalde dat zolang de oorlog of de na de oorlog heersende buitengewone omstandigheden duurden (vast te stellen door de kerkenraad), de voorzitter van de kerkenraad (de predikant) bevoegd was in spoedeisende gevallen (tot zijn beoordeling) alle beheersdaden te verrichten die hij door de omstandigheden geboden achtte. Voor zover dit aan de orde was, nam de voorzitter zulke maatregelen samen met tenminste een lid van de financiële commissie.

Mirjam C.B.J. Cobelens, *Bedelares*, 1871, krijttekening, 61 c 43,3 cm, Amsterdam: Joods Historisch Museum.

Na de Tweede Wereldoorlog werd door het zwakker worden of wegvallen van de band tussen het individu en de geloofsgemeenschap de tijd rijp voor een verdergaand sociaal beleid van de burgerlijke overheid. De Algemene Ouderdomswet (AOW) van 1956 stelde bejaarden in het veelal ongekende genot van een vast maandelijks pensioen. De Algemene Bijstandswet van 1963, die de Armenwet uit 1854 verving, nam de primaire armenzorg van de kerkgenootschappen over en legde die in handen van de staat. Tot dan gebeurde de armenzorg op basis van liefdadigheid. Met de nieuwe wet werd bijstand een recht. De benaming armenzorg, voor zover nog in gebruik, verdween. Men ging van sociale of maatschappelijke zorg spreken. Met overheidssteun geprofessionaliseerde instellingen voor maatschappelijk werk namen de meeste sociale taken van de diaconie over. De diaconie bezon zich op haar taakstelling. In eerste instantie ging

ze in samenwerking met genoemde instellingen haar aandacht richten op noodgevallen waarin andere voorzieningen tekort schoten, op gezinszorg, op maatschappelijk werk. Ook ging ze meer en meer haar aandacht richten op werelddiaconaat. Al gauw kregen de geprofessionaliseerde instellingen hun eigen dynamiek. Hun levensbeschouwelijk karakter raakte daardoor in het gedrang. De band met de diaconie werd losser en tenslotte verbroken.

De diaconie richtte haar aandacht meer en meer op het werelddiaconaat. Ze probeerde solidariteit met mensen elders op de wereld die leden onder onrecht, armoede en geweld (ook natuurgeweld) gestalte te geven; via landelijke kerkelijke organisaties steunde ze in arme landen lokale organisaties op het gebied van gezondheidszorg (met speciale aandacht voor hiv/aids), armoedebestrijding, onderwijs en landbouw; ook probeerde ze de verbetering van de positie van vrouwen en het naleven van de rechten van de mens te bevorderen en ondersteunde ze initiatieven om bevolkingsgroepen met elkaar te verzoenen. In 1979 besloot ze de activiteiten van de zendingscommissie binnen de diaconie te behartigen. De diakenen - ambassadeurs van de hoop - waren er niet op uit om het diaconale werk van de gemeente zoveel mogelijk uit handen te nemen, maar om leiding te geven aan dat diaconale werk van de gemeenteleden zelf.

In het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw droeg de diaconie via het werelddiaconale werk van Kerk in Actie⁶ haar steentje ertoe bij om de leefomstandigheden van armen en rechtelozen te verbeteren. Hoofddoelen van Kerk in Actie waren a. voorzien in basisbehoeften als

gezondheidszorg, voedsel, schoon drinkwater en onderwijs; b. democratie en vrede bevorderen; en c. verbeteren van de economische positie van mensen met duurzame en eerlijke economische activiteiten. Ook plaatselijk probeerde de diaconie haar taak gestalte te geven door individuele hulp, door samen met de rooms-katholieke parochie een Maatjesproject (ter ondersteuning van de kwetsbaren in de samenleving) op te zetten, door de voedselbank te steunen, door voor leden van oudere gemeenteleden jaarlijks een auto-

tocht te organiseren, en door informatie te verschaffen over diaconale projecten. De taakgroep Zending, Werelddiaconaat en Ontwikkelingssamenwerking (ZWO) organiseerde om de twee jaar een

zendingsactie, werkte mee aan oecumenische vredesdiensten, voerde acties in de veertigdagentijd, stimuleerde het sturen van een paasgroet aan gevangenen, hield andere schrijfacties en zette zich in voor diverse projecten. De diaconale zorg voltrok zich in beperkte mate in een direct helpen van deze of gene en in grote mate indirect via een werken aan het verbeteren van maatschappelijke structuren of nog indirecter via milieuzorg. De grondhouding van waaruit de diakenen probeerden hun taak gestalte te geven, was die van hart hebben voor de medemens. Daarbij inbegrepen was warme belangstelling tonen voor de ander, werkelijk willen luisteren naar de ander, het eerbiedigen van de ander, en het streven de ander tot zijn recht te laten komen en zijn mondigheid en mogelijke inbreng zoveel mogelijk te honoreren.

Kerk in Actie

© Leen den Besten,
Zevenaar 14 december 2011

⁶ Kerk in Actie is een samenwerkingsverband van de dienstenorganisatie van de Protestantse Kerk in Nederland te Utrecht. Kerk in Actie voert haar werk uit in opdracht van de plaatselijke protestantse gemeenten in Nederland. Door de praktische organisatie te bundelen en niet vanuit iedere plaatselijke kerk te regelen, kan het werk professioneler en doelmatiger worden gedaan. Kerk in Actie steunt zowel in Nederland als wereldwijd het werk van honderden christelijke kerken en organisaties, om mensen tot hun recht te laten komen en toekomstperspectief te geven. Deze samenwerking is op gebaseerd op gelijkwaardigheid.